

T Ü R K T A R İ H K U R U M U

BELLE TEN

Cilt XXVI

Ocak 1962

Sayı : 101

ARTUKLULARIN SOYU VE ARTUK BEY'İN SİYASİ FAALİYETLERİ *

Dr. ALİ SEVİM

I. ARTUKLULARIN SOYU

Artuklu soyunun menşei hakkında elimizde mevcut olan kaynaklarda inandırıcı bilgilere sahip değiliz. Ancak XIV. yüzyıl Memlûk müellifi Şemsüddin Cezerî'nin "Cevahirü's-sülûk" adlı eserinde Artuklu soyunun, Oğuzların Döğer boyundan olduğu hususunda şöyle bir kayıt mevcuttur: *الأرتقية من خيل ذُكْرٍ والسلجوقية من خيل قَيْقٍ* 373b: "Artuklular, Döğer ve Selçuklular, Kınık sülâlesindendir. Bu ikisi Oğuz Türkmenlerinin iki büyük sülâlesidir".

Cezerî'nin bu kaydı, Artuklu soyunun Döğerlerden olması hususunu açık bir şekilde bize gösteriyorsa da onların paralarında görülen damga şekilleri üzerinde yaptığımız çalışmalar sonunda Cezerî'nin, sözkonusu kaydı şüphe ile karşılamak zorunda kalmış bulunuyoruz. Biz kendi araştırmalarımızı ve vardığımız sonuçları açıklamadan önce bu hususta yapılmış olan çalışma ve sonuçları gözden geçirelim.

Ali Emirî Efendi, Artuklu sülâlesinin kabilevî menşeinin paralarında kullanmış oldukları damgaların yardımıyla Oğuzların Kayı boyuna ait olduğunu kesin olarak ifade etmektedir¹. Şöyle ki:

Ali Emirî Efendi, Necmettin İlgazî'nin oğlu Hüsamüddin Temürtaş'a ait olduğunu söylediği şu XVI damganın, Kâşgarlı'da gösterilen² Kayı damgasına XVI benzediğine işaret ederek Artukluların Kayı boyuna mensup olduğu hükmüne varmıştır.

* Sayın ve rahmetli üstadımız Ord. Prof. Mükrimin Halil Yınanç, Artuk Bey'i, "Selçuklu İmparatorluğunun sarsılmaz direklerinden birisi" şeklinde vasıflayarak bu ünlü Kumandan'a olan derin hayranlığını ifade etmişti. Bu bakımdan bu yazımı Üstadımızın aziz ruhu'na ithaf ediyorum.

¹ Ali Emirî Efendi, Mülûk-i Artukiyye Tarihi, İstanbul 1331, s. 7, 18.

² Kaşgarî, Mahmud b. el-Hüseyn, Divanü Lûgati't-Türk, İstanbul 1333, s. 56. M. F. Köprülü (İslâm Ansiklopedisi, Artukoğulları Maddesi), Mükrimin

Bundan başka Dr. F. Sümer, Artuklu paralarında görülen damganın, Kâşgarlı, Reşidüddin ve Yazıcıoğlu tarafından gösterilen Kayı damgalarına benzemediğini ifade ettikten sonra "eğer Kâşgarlı'daki Döğer damgası, Kayı'ninki kadar Artuklu damgasına benzemiyorsa da Yazıcıoğlu'ndaki Döğer damgası bize, bütün müellifler tarafından resmolunan damgalar içinde en fazla Artuklu damgasına benzeyen damga olarak görünüyor" demektedir³. Dr. F. Sümer aynı zamanda Şemsüddin Cezerî'nin de Artukluların Döğerlere ait olduğu kaydını nazarı itibare alarak Artukluların Kayılardan bulunamayacağını ileri sürüyor⁴ ve fakat onların Döğerlerden bulunduğu hususunda kesin bir sonuca varamıyor.

Esas itibarıyla Artukoğullarına ait olan sikkelerde konmuş bulunan damga, A. Emirî Efendi'nin bize çizmiş olduğu gibi değil, esasları aynı olan şu üç şekilde , , görünmektedir⁵. Özellikle Temürtaş'a ait olan sikkedeki damgalar açık ve seçik olarak , şekillerinde görülüyor⁶. Binaenaleyh A. Emirî Efendi'nin göstermiş olduğu şeklin, diğer bütün para kataloglarında kolayca görülebilen şu Artuklu damgasının aynı olamayacağı daha ilk bakışta anlaşılmaktadır. Netice itibarıyla A. Emirî Efendi'nin Artukluları, yukarıda açıkladığımız şekilde Kayı boyuna mensup göstermesi esaslı bir delile dayanmamaktadır.

Şemsüddin Cezerî'nin kaydından başka⁷ hiçbir kaynakta bu hususu aydınlatan bir kayda rastlanmamakla beraber *şurasını ifade edebiliriz ki elimizde bulunan gerek Kayı ve gerekse Döğer damgaları kendi şekilleri arasında dahi katî surette birbirine benzememektedirler*⁸. Bu durum

Halil Yınanç (Türkiye Tarihi, Selçuklular Devri, s. 96) Artukoğulları'nın paraları üzerindeki damgaların Kayı boyu damgasına benzediğini söyleyerek bunların Kayılara mensup olacaklarını katî bir dille ifade etmektedirler.

³ Dr. Faruk Sümer, Döğerlere Dair, TM. (X, 1953), s. 141-142.

⁴ Aynı müellif, adigeçen makale, s. 141.

⁵ Stanley Lane Poole, the Coins of the Turkman Houses of Seldjook, Urtuk, Zengee etc. in the British Museum, Classe X-XIV, London 1877, III, s. 118, 176; İsmail Galip, Meskûkât-ı Türkmaniyye Kataloğu, İstanbul 1311, s. 2, 84.

⁶ Stanley Lane Poole, ayn. esr., s. 139; İsmail Galip, aynı esr., s. 25.

⁷ Cezerî, Şemsüddin Muhammed b. İbrahim, Cevahirü's-sülûk (Bibl. Nation. F. Arabes, Nr. 6739), 373b.

⁸ Kayı damgası şekilleri: Kaşgarî'de ; Reşidü'd-Din'de ; Yazıcıoğlu'nda .
İl. Döğer damgası şekilleri: Kaşgarî'de ; Reşidü'd-Din'de ; Yazıcıoğlu'nda .

karşısında varabileceğimiz sonuçlar ne dereceye kadar doğru olabilecektir? Söz konusu damgaların kendi kategorilerinde böyle bir değişikliğe uğramaları, kabile damgalarının zamanla değiştiği fikrini bize ilham etmektedir. Gerçekten ileride muhtelif boylara ait damga şekillerinin tekâmülleri tesbit edilecek olursa bu hususta verilecek hükümlerde bu noktanın da önemli etkisi olacağını umuyoruz. Sonuç olarak söyleyebiliriz ki :

1. Eğer Kâşgarlı, Kayı damgası diye çizmiş olduğu şu IV şeklin yan çizgilerinin birbirine paralel olmasını düşünerek çizmemiş idi ise o zaman bu IV şekil, şu V şekle irca edilebilirdi ki, bu da sikkelerde görülen Artuklu damgasının aynı olur ve bu suretle de onların Kayı boyuna aidiyeti söylenebilirdi. Fakat bu durumu teyid veya ispat edecek olan damga şekillerinin tekâmüllerini şimdilik bilemiyoruz.

2. Diğer taraftan Yazıcıoğlu'nun bize çizmiş olduğu Döğer damgası V en çok Artuklu damgasına benzeyen damga olarak görünüyor⁹. Fakat yukarıda gerek tarafımızdan ve gerekse diğer araştırmacılar tarafından ileri sürülen fikri ve iddialar, ancak birer tahminden ileri gidememektedir. Fakat Artuklu ailesinin menşecini kesin olarak tâyin edecek malzemelere sahip olmadığımızdan dolayı şimdilik bu hususta herhangi bir sonuca varmanın doğru olamayacağı kanaatine varmış bulunuyoruz.

II. ARTUK BEY'İN SİYASİ FAALİYETLERİ

لم يشهد (ارتق بك) حرباً الا وكان الظفر له

Artuk Bey, muzaffer olmadığı hiçbir savaşta bulunmamıştır.

(İbnü'l-Esir, X, 50)

Artuklu beyliklerine ismini vermiş bulunan Artuk b. Eksük et-Türkmanî¹⁰ Sultan Alp Arslan ve Sultan Melikşah'ın büyük kumandanlarından biridir. Bütün kaynaklarda geçen Türkmanî nisbetinden anlaşılacağı veçhile soyca bir Türkmen olan Artuk Bey,

⁹ Dr. F. Sümer, adı geç. makt., s. 142.

¹⁰ Artuk adı, Ortak, Ortok, Urtuk, Artak şekillerinde gerek Avrupa ve gerekse Şark kaynak ve tetkik eserlerinde okunmuştur. Fakat Artuk'un babasının adının Eksük olduğu nazarı dikkate alınacak olursa bir Türk adı olan bu kelimenin "Artuk" şeklinde okunması gerekir. Bu hususta daha geniş bilgi için bk. İ. Galip, adıgeç. esr., Medhal kısmı.

leketlerin kendilerine ait olacağını ve kendilerinden sonra da çocuk ve torunlarına geçebileceğini, hiç kimsenin bunu ellerinden alamıyacağını” emrettikten¹⁴ sonra bu emirlere memleketler ıkta etmiş ve bu arada Mardin, Âmid, Malatya ve Harput şehirleri de Artuk Bey’in hissesine düşmüştür¹⁵. Bize bu haberi veren Ebû Hâmid’in Tarih-i Âli Selçuk’u da dahil olmak üzere elimizde mevcut hiçbir kaynakta Artuk Bey’in, kendisine ıkta edilmiş bulunan bu memleketlerin fetih ve idaresiyle meşgûl olduğuna dair küçük bir bilgiye dahi rastlanmamaktadır. 1071 yılı zaferinden sonraki yıllarda cereyan eden olaylar, yani Artuk Bey’in, kendisine ıkta edilen bölgelerde değil de emîr Tutuk ile beraber Orta Anadolu’nun açılması ile meşgul olması keyfiyeti, Ebû Hâmid’in verdiği bu haberin doğru olmadığını bize göstermektedir¹⁶. Hattı zatında Artuk Bey’in, -ileriki bölümlerde geniş bir şekilde anlatılacağı gibi- Anadolu’nun açılmasından alındıktan sonra kendisine ıkta edilmiş olan Hulvan’a (Lûristan) çekilmiş, Bahreyn Karmatîlerini itaat altına almış, Sultan Melikşah’ın emriyle Diyarbekir bölgesinin Mervanoğulları’ndan alınmasına katılmış, bunu mütaakıp Arap emîri Fahruddevle ile olan anlaşmazlık sonucu Melikşah’a küskün olarak Suriye Selçuklu Sultanı Tutuş’un hizmetine girmiş ve onun tarafından Kudüs’e vali tayin edilmiştir. Ölümünden sonra (H. 484=1091) buranın Fatımîler tarafından alınması üzerine şehri idare etmekte olan iki oğlu Sökmen ve İlğazi burada tutunamıyarak kalabalık Türkmen kütlelerinin bulunduğu Mardin, Harput, Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf) ve havalisine gitmişler ve buralarda beylikler kurmağa muvaffak olmuşlardır.

İşte bütün bu bakımlardan Ebû Hâmid’in verdiği bilgileri şüphe ile karşılamak yerinde olacaktır sanırız.

Âsi Frank başbuğu Ursel ile savaşı:

Sultan Melikşah, Selçuklu İmparatorluğu tahtına geçtiği zaman (H. 465=1072) Artuk Bey, Kutalmış oğulları, Tutuk, Afşin, Dil-

امراء را فرمود که در ممالک روم توغل نمایند و هر ملک و شهر که بکیرند میسر و مغرور ز کردندند اورا باشد و اولاد و احفاد و اعقاب اورا غیر او هیچکس را در آن مدخلی و تصرفی نبود
Selçukname-i Zahir-i Nişaburî, s. 27-28.

¹⁵ Gaffari, Tarih-i Cihan-ârâ, 82b; M. H. Yınanç, ayn. esr., s. 80.

¹⁶ Bu hususta bk. M. H. Yınanç, s. 82.

Müneccimbaşı, Artuk Bey’in savaşlarındaki büyük başarılarına karşılık Sultan Alp Arslan tarafından sugûr bölgelerinden (بلاد الثغور) memleketler ıkta edilmiş olduğunu kaydetmiştir (392a).

maçoğlu Mehmed, Tarankoğlu ve Davdavoğlu gibi Türkmen beyleriyle birlikte Kızılırmak'ı geçerek Bizanslılara karşı başarılı fetih savaşları yapıyorlardı. Bu sırada Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in yerine İmparator Michael VII. geçmişti. Michael, İsak Komnenos'u, Türklerin Anadolu'daki hücumlarını durdurmak ve Bizans'ın buradaki toprak kayıplarını önlemek için doğu orduları başkumandanlığına tâyin etti. İshak'ın yanında, sonradan imparator olacak olan kardeşi Aleksius ile yanında dört yüz kadar ücretli Frank askeri bulunan ünlü Frank başbuğlarından Ursel de vardı. Bu kuvvetlerden kurulan Bizans ordusu Orta Anadolu'ya doğru yola çıkmıştı. Kappadokia (Kayseri bölgesi) ya gelindiği vakit Frank başbuğu Ursel'in İsak ile arası açılmış ve kuvvetleriyle birlikte ondan ayrılmıştı. İsak, bütün adamlarıyla ordudan ayrılıp Sivas yönüne giden Ursel'i yakalatmak ve tedibetmek maksadıyla kardeşini göndereceği sırada Türk ordularının öncüleri görünmüştü. Asıl ana kuvvetlerle Kayseri'de yapılan savaşta Bizanslılar fena halde bozulmuş, başkumandan İsak tutsak edilmiş, kardeşi Aleksius da güçlüğüle Ankara'ya varabilmişti. Türkler İsak'ı fidye-i necat karşılığında serbest bıraktılar. İsak, Ankara'ya gelip kardeşiyle birlikte yanlarında yetmiş kadar atlı olduğu halde zorlukla İstanbul'a gidebildiler¹⁷.

Bizans ordusundan ayrılarak Sivas'a giden âsi Ursel'in kuvvetleri gittikçe çoğalıyordu. Ursel Sivas ve Kayseri bölgelerini yağmalıyor, köyleri yakıp yıkıyordu. Bu durum, Bizans'ı ciddi bir korkuya düşürdü. Kurnaz ve ateşli bir adam olan Nikephoris, İonnes Dukas'ın Ursel üzerine gönderilecek kuvvetlerin başına tâyin edilmesi hususunda İmparator Michael VII.'i ikna etti. Dukas, Ursel'i itaat altına almak için Sakarya nehri yakınlarında yaptığı bir savaşta bilâkis Ursel tarafından tutsak edildi. Ursel, bu önemli başarıdan sonra Bizans İmparatorluğuna hâkim olmak ümidine kapılmış ve istememesine rağmen yanında tutsak bulunan Dukas'ı İmparator ilân ettirmişti. Bundan sonra Ursel İstanbul'u almak gayesiyle Bitinya'daki Saphon dağına (Sabanca dağı) gitmiş ve savaş hazırlıklarına koyulmuş ve bu arada Üsküdar'ı da ateşe vermiştir. Durumdan

¹⁷ Zonarae, Johannıs, Vekâyiname, Annalium liber XVIII. (Migne, Patrologia Graeca, vol. 135, Paris 1887, s. 280) ; Bryennii, Nicephori, Historiarum Lib. II., bei Migne, Patrologia Graeca vol. 127, Paris 1864, s. 123. s. 124; M. H. Yınanç, ayn. esr., s. 85; Dr. İ. Kafesoğlu, Sultan Melikşah Devrinde Büyük Selçuklu İmparatorluğu, İstanbul 1953, s. 62 v.d.

sonderece endişelenen ve Bizans kuvvetleriyle tehlikeli bir hale gelmiş bulunan Ursel'in tedib edilemeyeceğini anlayan Nikephoris, Türklerin yardımını sağlamak için teşebbüse geçmiş ve bu sıralarda (1073) Orta Anadolu'dan Bitinya'ya doğru ilerliyen Artuk Bey ile temasa geçip Ursel ile savaşmak için onunla anlamıştır. Artuk Bey hemen harekete geçerek Saphon dağındaki Ursel'in karargâhının yerini, keşif kolları vasıtasıyla tesbit ettikten sonra öncü kuvvetlerine buraya baskın yapmaları emrini vermişti. Öncü kuvvetleri bu baskın hareketlerini büyük bir başarı ile yaptılar. Ursel, bütün ihtiyat kuvvetlerini savaşa sokmuş ve baskın yapan bu öncü kuvvetlerini yakından takibe koyulmuştu. Bu kuvvetler, Ursel'in kendilerini takibi karşısında Bozkır kavimlerinin savaş düzeni gereğince yavaş yavaş geri çekiliyordu. Esas ordu geride Artuk Bey'in kumandasında Boğazlarda ve önemli geçit yerlerinde mevzilenmişti. Bundan başka diğer bir birlik te Ursel'in çekilme yollarını kesme görevini almıştı. Taktik icabı sürekli olarak gerileyen öncüler, düşmanın bütün kuvvetlerini tam bir çember içine çektiler. Artuk Bey'in emrinde bulunan kuvvetler de Ursel'in ordusunu şiddetli bir ok yağmuruna tuttular. Durumu anlamakta çok geç kalmış bulunan Ursel için artık yapılacak hiçbir şey kalmamıştı. Biraz sonra kendisi ve yanından hiç ayırmadığı Dukas Türkler tarafından tutsak edildiler. Fakat tutsaklar sonradan fideye-i necat karşılığında serbest bırakılmışlardır¹⁸.

Sonuç olarak söylenebilir ki Bizans İmparatorluğu için önemli bir korku haline gelmiş olan Frank başbuğu Ursel'in ayaklanması, çok sayıda Türkmen kuvvetlerine sahip olan Artuk Bey'in ona karşı giriştiği bu başarılı savaş sonunda bastırılmış oldu¹⁹.

¹⁸ Zonarae, s. 281; Bryennii, s. 124; M. H. Yınanıç, s. 85; İ. Kafesoğlu, ayn. esr., s. 62 v.d.; C. Cahen, *La Première Pénétration Turque en Asie-Mineure, Extrait de Byzantion*, tome XVIII (1946-1948), s. 33. Zonarae, Ursel'in karısı tarafından, Bryennii ise ismini zikretmemiş olduğu bir akrabası tarafından fideye-i necat ile kurtarılmış olduğunu kaydetmişlerdir.

İoannes Dukas, bizzat imparator Mikhael VII. tarafından gönderilen adamlar vasıtasıyla Artuk Bey'e ödenen fideye-i necat karşılığında kurtarılmıştır. Sonradan İstanbul'a gelen Dukas, saçları kesik ve üzerine bir keşiş elbisesi giymiş olduğu halde imparatorun huzuruna çıkmıştır (Bryennii, s. 124; Zonarae, s. 281).

¹⁹ Fideye-i necat karşılığında Artuk Bey'in esaretinden kurtulan Ursel, karısı ile birlikte daha önce bulunmuş olduğu Armeniak theme (Amasya bölgesi)ne gitmiş ve orada topladığı kuvvetlerle üzerine gönderilen Bizans kuvvetlerini yenmiştir. Fakat neticede Anadolu'da fetih hareketlerinde bulunan emir Tutuk tara-

Anadolu fethinden geri alınması :

Bizans İmparatorluğu iç-kavgalar ile çalkanıp giderken Anadolu'da Türk orduları muhtelif emîrlerin kumandasında durmadan ilerliyorlardı. Bu emîrlerin hangi yönlerde fetih hareketlerine giriştikleri kaynaklarda açık bir şekilde bildirilmemiş ise de 1074 yılında Yeşilırmak ve Kelkit yörelerinin Emîr Artuk tarafından açıldığı tahmin edilebilir²⁰. Fakat bir müddet sonra Artuk Bey, Sultan Melikşah'ın emriyle bu görevden alınarak Hulvan bölgesine tâyin edilmiş ve ayrıca kendisine Ahsa ve Bahreyn Karmatîlerini tedip ve itaat altına alma vazifesi de verilmiştir.

Melikşah'ın bu değerli kumandanının Anadolu'yu açma görevinden neden alındığı hakkında kaynaklarda herhangi bir bilgiye rastlanmamaktadır. Yalnız daha sonra cereyan etmiş bulunan olaylardan bazı sonuçlara varmak mümkündür. Anadolu'nun fethi idaresiyle görevlendirilmiş olan Süleyman Şah'ın emrinde kalabalık Türkmen birliklerine kumanda eden birtakım ünlü Türkmen emîrleri arasında Artuk Bey de bulunuyordu. Artuk Bey'in, Süleyman Şah ile sebebini bilemediğimiz bir anlaşmazlığa düşmüş olması ve bunun sonucu olarak da yine Süleyman Şah'ın, Sultan Melikşah nezdinde Artuk Bey hakkında şikâyetle bulunması üzerine onun bu görevden alınmış olduğu kuvvetle tahmin olunabilir. *Gerçekten bu olaydan sonra Artuk Bey'in, Süleyman Şah'a karşı büyük bir kin beslemiş olduğunu gösteren davranışları ve Suriye Selçuklu sultanı Tutuş'un hizmetinde bulunduğu bir sırada, Tutuş'la birlikte H. 479 (1086) yılında Süleyman Şah'ın ölümüyle biten bir savaşa katılışı ve bu savaşın kazanılmasında çok büyük gayretler sarfetmesi, onun Süleyman Şah'ın tesiriyle Anadolu fethinden alınmış olduğu fikrini kuvvetlendirmektedir.* Artuk Bey'den başka Süleyman Şah'ın idaresinden memnun olmıyan Afşin, Sanduk, Dilmaçoğlu, Davdavoğlu ve Tarankoğlu gibi Türkmen emîrleri Anadolu'dan ayrılarak Suriye'ye gidip Tutuş'un hizmetine girmişlerdir²¹.

Ahsa ve Bahreyn Karmatîleriyle mücadelesi :

Artuk Bey, Anadolu'nun fethi hareketinden alındıktan sonra Sultan Melikşah tarafından Hulvan bölgesine tâyin edilmiş ve ayrıca

fından yakalanarak Bizans kumandanı Aleksius'a büyük bir meblâğ karşılığı teslim edilmiştir. Daha geniş bilgi için bk. Zonarae, s. 281; İ. Kafesoğlu, ayn. esr., s. 67-68.

²⁰ M. H. Yınanç, adı geç. esr., s. 86; İ. Kafesoğlu, ayn. esr., s. 75-66.

²¹ Bu hususta bk. M. H. Yınanç, s. 106-107.

Sünnî-Bağdad halifelğine karşı ayaklanma halinde bulunan Ahsa ve Bahreyn Karmatilerini itaat altına alma işiyle de görevlendirilmiştir (H. 469 başları=1076). Değerli kumandan sabır, tahammül ve enerji isteyen bu güç görevi de kısa bir zamanda başarı ile sonuçlandırmış, buna mükâfat olarak Halife Muktedî Biemrillah'ın takdirini kazanmış ve bu başarısından dolayı kendisine, Halife huzurunda okunmak üzere bir de tevkî sunulmuştur. Artuk Bey'in Karmati seferi "Sultan Melikşah Devrinde Ahsa ve Bahreyn Karmatilerine Karşı Selçuklu Seferi, Belleten, XXIV, 94, s. 209-232" adlı yazımızda bütün genişliğiyle anlatılmış olduğundan burada yeniden anlatılmamıştır.

Artuk Bey'in Diyarbekir bölgesinin fethine katılığı:

Diyarbekir ülkesini ellerinde bulunduran Mervanoğullarına karşı yapılan, bu ailenin sözkonusu bölgedeki hâkimiyetinin son bulmasıyla biten ve Artuk Bey'in de katılıp rol oynadığı Selçuklu askerî harekâtını anlatmadan önce bu sülâle hakkında genel bilgi verelim.

Bilindiği üzere, X. yüzyılda Humeydiye Kürt kabilesine mensup Bâd ismiyle tanınan Ebû Abdullah el-Hüseyn b. Dustek adlı bir Kürt kabile reisi Erciş ve havalisini işgal ile etrafına tophıyabildiği adamlarıyla buradaki kaleleri ele geçirmişti. Bâd, 978/979 yılından beri buraya hâkim olan Büveyhîlerden Abduddevle'nin ölümünü mütaakip Âmid, Meryafarikin (Silvan) ve Nuseybin şehirlerini işgal ettikten sonra Hamdanîlerin idaresindeki Muşûl'ü ele geçirmişse de Bağdad'ı almak için giriştiği bir savaşta (990/991) yenilmiş ve öldürülmüştür. Bâd'ın ölümünden sonra sırasıyla Ebû Ali el-Hasan b. Mervan (ölm. 997/998), Mümehhidü'd-devle Ebû Mansur (ölm. 1011/1012), Nasrüd-devle Ebû Mansur Ahmed (ölm. 1061/1062) hükümran olmuşlardır.

Alp Arslan zamanında bu beylik Nizamüddevle Nasr ve Said adlı iki kardeş arasında bölünmüş ise de sonradan Nasr'ın ölümü üzerine (1080) hâkimiyet Nasrüddevle Mansur'a geçmiştir. Mervanlı sülâlesi işte bu hükümdar zamanında Selçuklular tarafından ortadan kaldırılacaktır.

Mervanoğullarının hükümran oldukları bölge başlıca iki kısma ayrılır.

- 1 - Diyarbekir bölgesi.
- 2 - Ahlat bölgesi.

Diyarbakır bölgesi, Âmid (Diyarbakır), Meyyafarikin, Erzen ve Mardin şehirleriyle Duneysir, İs'irt (Siirt), Hısn-ı Keyfa (Hasankeyf), Ceziret-i İbn Ömer (Cizre), Hısn-ı Heysen, Hısn-ı Talip, Kureyşe, Behmut, Hısn-ı Haris, Hısn-ı Zülkarneyn ve Savur v.s. gibi ilçe ve kaleleri içine alıyordu.

Ahlat bölgesi ise Ahlat ve Bitlis şehirleriyle bunların etrafındaki ilçe ve kaleleri ihtiva etmekteydi.

Yukarıda görüldüğü üzere Güney-doğu Anadolu'da oldukça geniş bir bölgede hükümrân olmuş olan Mervanoğulları, önce Bizans'a, daha sonra da Selçuklulara vergi vermiş, hükümrânlıklarını devam ettirmek için fetih hareketlerine bazan gizli, bazan da hiç katılmamışlardır. Musûl'de Ukayloğulları ve Harran'da Nümeyroğulları ile iyi münasebetler kuran bu beylik, Hakkârî'ye, Buhtî'ye, Beşnevi'ye ve Zevzanî'ye (Zaza) Kürtlerinin ayaklanmalarını bastırmış ve nihayet Müslüman hacı kabilelerini vurarak Tebriz-Meyyafarikin Hac ve ticaret yolunu tehlikeye sokan Sason Ermenileriyle (Senasine) daimî surette savaşmışlardır.

Mervanoğulları sülâlesi hakkında bu kısa bilgiden sonra şimdi bu sülâlenin hâkim olduğu bölgelerin Selçuklu İmparatorluğu sınırları içine alınması olayına ve bilhassa bu olaydaki Artuk Bey'in oynadığı role geçelim.

H. 470 (1077) yılında Bağdad'da ortaya çıkan bazı mezhep anlaşmazlıklarına karışması yüzünden²² halife Muktedi Biemrillah'ın dirayetli veziri Fahruddevle Muhammed b. Cüheyr vezaret makamından azil ve hapsedilmişti. Cüheyr oğullarının bu sarsılan durumlarını düzeltmek ve mezhep anlaşmazlıklarında suçsuz olduklarını anlatmak için büyük Selçuklu veziri Nizamülmülk'ün kızıyle evli bulunan Fahruddevle'nin oğlu Amidüddeve, Nizamülmülk ile görüşmek üzere doğruca devlet başkenti olan İsfahan'a gitti²³. Amidüddeve, Cüheyr oğullarının sözkonusu mezhep anlaşmazlıklarında hiçbir suçları bulunmadığı hususunda vezir Nizamülmülk'ü ikna etmeğe muvaffak olduktan sonra 20 cumadelülâ 471 (29 Kasım 1078) de Bağdad'a geri döndü. Bir müddet sonra Nizamülmülk'ün, Cüheyr ailesinden birinin yeniden vezirlik makamına getirilmesi

²² Bu mezhep ihtilâfları hakkında bk. İ. Kafesoğlu, adıgeç. Eser, s. 46 vd.

²³ İbnü'l-Esir, X, s. 37-38; Zübdetü'n-nusra, s. 54-55; İ. Kafesoğlu, s. 46.

hususunda Halife nezdindeki teşebbüsü üzerine Amidüddeve vezirliğe tâyin edilmiş ve babası da hapisten çıkarılmıştı (472 Safer = 1079 Ağustos)²⁴.

Amidüddeve, dört yıl kadar halifenin vezirliğini yaptıktan sonra 476 Safer (1083 Haziran) tarihinde Halife tarafından azledilmiştir. Bu azil üzerine Cüheyr oğullarının Bağdad'daki durumlarının bu sefer katı bir şekilde sarsıldığını gören vezir Nizamülmülk, Sultan Melikşah üzerindeki nüfuzu sayesinde Cüheyr oğullarının halife tarafından İsfahan'a gönderilmesini sağlamayı başardı²⁵.

Cüheyr oğulları İsfahan'a geldikleri zaman gerek Sultan ve gerekse veziri Nizamülmülk'ten büyük iyilik gördüler. Fahruddeve, ailesine gösterilen bu teveccühe lâik olduğunu ispat etmek ve dolayısıyla Sultan nezdindeki itibarını arttırmak istiyordu. Bu sebeple Diyarbakır bölgesine hâkim bulunan Mervanoğulları²⁶ sülâlesinin elinde bulunan toprakları İmparatorluk sınırları içine almak için Sultan ve veziri nezdinde teşebbüse geçti. Cüheyr oğlu Fahruddeve, Mervanlı Nasruddeve Ahmed ve oğlu Nasr'ın uzun zaman vezirliğini yaptığından bu hanedanın kuvveti, servet ve hazineleri hakkında yeter derecede bilgisi vardı²⁷. Fahruddeve, böyle önemli ve merkezî durumda bulunan bir bölgenin, Selçuklu devletinin sınırları dışında kalmasının doğru olamayacağını, bu bakımdan buranın bir an önce devlet sınırları içine alınması hususunda Sultan Melikşah ve veziri nezdindeki teşebbüsü başarı ile sonuçlanmıştır²⁸. Fahruddeve'nin bu teklifine çok sevinen Sultan Melikşah H. 476 Safer (1083 Haziran) tarihinde bu eski Mervanlı ve Abbâsî vezirine meliklik alâmetlerinden olarak *hil'at*, *kûs* ve *sancak* verip halife ve Sultanın adlarını hudbede okutmak, para bastırmak ve devlete her yıl muntazaman vergi vermek şartıyla onu Diyarbekir ülkesi hâkimliğine

²⁴ İbnü'l-Esir, X, 38; Zübtetü'n-nusra, 55; İ. Kafesoğlu, s. 47.

²⁵ İbnü'l-Esir, X, 44; İbnü'l-Ezrak, Ahmed b. Ali el-Farîkî, Tarihü Meyyâfarîkin (British Museum, Or. 5803, p. 23694), 147b v.d.; İ. Kafesoğlu, s. 48.

²⁶ Mervanoğulları devleti için bk. İbnü'l-Ezrak, 147b v.d.; Amedroz, H. F., Biographie de l'auteur; analyse de la partie relative aux Marwanides, JRAS, 1902, 1903; Şeref Han b. Şemsüddin Bidlisî, Kitab-ı Şerefnâme (nşr. V. Véliaminof Zernof), Pétersbourg 1860, I, s. 19-20.

²⁷ İbnü'l-Ezrak, 148a.

²⁸ İbnü'l-Ezrak, 148a; M. H. Yınanç, adı geç. esr. 137; İ. Kafesoğlu, s. 48.

tâyin etti²⁹. Bunun üzerine hemen harekete geçen Fahruddevle büyük bir ordu ile Meyyafarikin önünde karargâhını kurarken oğlu Zaimüddeve'ye de Âmid'i³⁰ kuşatması hususunda emirler verdi. Sultan Melikşah, Fahruddevle'ye yardım maksadiyle İmparatorluk kumandanlarından Artuk Bey kumandasında bir orduyu bu bölgeye gönderdi³¹. Ayrıca eski Bağdad şahnesi Saduddevle Gevherayin, Hille hükümdarı Behaüddeve Mansur b. Mezyed ile oğlu Seyfuddevle Sadaka, Türkmen emirlerinden Dilmaçoğlu Mehmed ve Çubuk Beylerle yine emirlerden Hâcib Altuntak'ta Fahruddevle'nin emrine verilmişlerdi³². Fahruddevle'nin kumandası altında bulunan ve adı geçen emirlerin idare etmekte oldukları büyük kuvvetler, Mervanoğullarının elinde bulunan Diyarbekir ülkesi şehirlerini³³ birer birer kuşatmaya başladılar. Bu hareket karşısında Mervanlı hükümdarı Mansur, ülkesinin savunmasına girişti. Veziri tabib Ebû Salim'i kendisine vekil tâyin etti. Halka ve askerlere Ebû Salim'e katıyyen muhalefet etmemeleri hususunda emirler verdikten sonra Cezire'ye (Cizre) gelerek burasının savunmasını da amcası Hüseyin'e bıraktı³⁴. Mervanoğlu bu savunma tedbirlerinden başka kendisine bir de müttefik aramağa koyuldu ve çok geçmeden Musûl, Halep ve Elcezire hâkimi bulunan Şerefüddeve b. Müslim'i kendi tarafına çekmeyi başardı. Aralarında eskidenberi itimatsızlığın ve güvensizliğin mevcudiyetine rağmen, aynı sonucun bir gün kendi başına da gelmesi

²⁹ Zübdetü'n-nusra, s. 76; İbnü'l-Esir, X, 44; İbn Vasıl, Cemalüddin, Müfericü'l-kürûb fi Ahbar-i ben-i Eyyûb (nrş. Cemalüddin eş-Şiyâl, Kahire 1953), 11 v.d., 14; Sibt ibn el-Cevzî, Şemsüddin ebû'l-Muzaffer Yusuf, Mir'atü'z-zaman fi tevarihi'l-âyan (Topkapı Sarayı, III. Ahmet Ktp. No. 2907, XII, 52b-53a; M. H. Yinanç, s. 137-38; İ. Kafesoğlu, s. 48.

³⁰ Âmid hakkında genel bilgi için bk. İslm. Ansk. Diyarbekir mad.

³¹ İbnü'l-Esir, X, 45; İbnü'l-Ezrak, 148a; Ebû'l-Ferec Tarihi (Türkçe terc. Ö. R. Doğrul, Ankara 1945-1950), I, s. 329-330; Aynî, Bedrüddin Mahmud, İkdü'l-cuman fi Tarih-i ehli'z-zaman, XXI, 248 a-b; Makdisî, Kitabü'r-ravzateyn fi ahbar-i devleteyn, I, 24; Sibt, XII, 55a-b.

Sibt'ta Artuk Bey'in, Musûl hâkimi Şerefüddeve'nin Mervanoğlu'na yardıma gelmesi üzerine Fahruddevle'nin, Melikşah'tan Musûl hâkiminin bu hareketine mâni olmak için asker göndermesi isteğinde bulunması sonucunda, Melikşah tarafından gönderildiği bilhassa belirtiliyor.

³² M. H. Yinanç, s. 132.

³³ Diyarbekir bölgesi, Âmid, Meyyafarikin, Erzen ve Mardin olmak üzere dört şehir ile 30'dan fazla kaleyi içine almaktadır. Bk. İslm. Ansk. Diyarbekir mad.

³⁴ İbnü'l-Ezrak, 148a-b; M. H. Yinanç, s. 142.

korkusuyla Şerefüddeve, Âmid ve bazı kaleleri almak şartıyla Mervanoğluyla birleşmeğe razı oldu. Bu anlaşmadan sonra ordusunun başında olduğu halde Mervanoğlu Mansur ile birlikte ileride kendisinin olacak olan Âmid'e geldi ve şehrin dışında karargâhını kurdu³⁵. Çok geçmeden Fahruddevle ile Artuk Bey Âmid ovasına geldiler. Burada emîr Çubuk da beraberindeki Türkmenlerle birlikte bunlara katıldı³⁶. Türk ordusunun çokluğu karşısında çarpışmaya cesaret edemiyen Şerefüddeve kurnazca bir taktik kullanmakta gecikmemiş ve *"Ben ve Mervanoğlu Sultanın bendeleri olduğumuza göre bu savaş neden yapılıyor?"* şeklinde Fahruddevle'ye haberler göndererek buradan sağ salım kurtulma yollarını aramaya başladı. Diğer taraftan Fahruddevle de hemcinsi olan Arapların, kendi yüzünden kanlarının dökülmesini istemiyordu³⁷. Bu sebeple ikisi arasında bu yolda bir anlaşma yapıldı: *Türk ordusu biraz geri çekilecek ve bu suretle de Şerefüddeve ordusuyla memleketine dönebilecekti*. Başkumandan Fahruddevle'nin yapılan anlaşmayı tatbik mevkine koyması karşısında, Şerefüddeve'yi kuşatmış vaziyette bulunan Artuk Bey, Türk ordusunun geri çekilmesine razı olmamış ve *"Sultanın bayrağını asla geri çekemeyeceğini"* söyleyerek Fahruddevle'nin bu hususta vermiş olduğu emri reddetmiştir³⁸. İşte tam bu sırada durumu öğrenen Türkmen askerleri Fahruddevle'nin sulh yapmak istemesinden katıyen hoşlanmadılar ve *"Biz uzak ülkelerden ganimet elde etmek için geldik, halbuki şimdi sulh yapılıyor, biz buradan boş ellerle mi geri döneceğiz?"*³⁹ diyerek 12 Rebi'ül-evvel 477 (31 Temmuz 1084) tarihinde gece yarısı atlarına binerek Âmid dışında karargâhını kurmuş bulunan Şerefüddeve'nin askerlerine karşı hücumla geçtiler. Türkmenlerin bu âni baskınları karşısında neye uğradıklarını bilmeyen Araplar, canlarını kurtarmak kaygusuyla bütün ağırlıklarını bırakıp kaçmağa başladılar. Kuman-

³⁵ İbnü'l-Esir, X, s. 45; Ebû'l-Fereç, I, s. 329-330; İbnü'l-Adim, Kemalüddin, Zübdetü'l-Haleb min Tarihi'l-Haleb (nşr. Sami ed-Dehhan, Dımaşk, 1954), II, s. 84; Zübdetü'n-nusra, s. 77; İkd. XXI, 248b; M. H. Yınanç, s. 139.

³⁶ M. H. Yınanç, s. 139.

³⁷ وقال لا أوتران يحل بالعرب بلاد على يدى . . . İbnü'l-Esir, X, 45; Ebû'l-Fereç, I, s. 329-330; Zübdetü'n-nusra, s. 77.

³⁸ فاستع ارتق بك وقال انا لا ارد رايات السلطان على عقبها . . . Sibt, XII, 55a; M. H. Yınanç, s. 139.

³⁹ وعرف التركان ما بحرب فقالوا جئنا من البلاد البعيدة لطلب الهب . . . Sibt, XII, 55a-b; Ebû'l-Fereç, M. H. Yınanç, göst. yerler.

danları Şerefüddeve ile sevderece çabuk koşan atı sayesinde Âmid surları içine sığınabildi. Türkmenler Arap ordugâhını tamamen yağma ettiler. Tutsak ettikleri Arap emîrlerinin boyunlarına birer ip takarak Âmid surları önünde beşer, onar dinara sattılar. Bundan başka Araplardan almış oldukları 10.000'den fazla mızrağı da yemek kazanlarının altına atarak yaktılar⁴⁰. Kaynakların anlatışına göre, Türkmenlerin, emîr Çubuk'un kumandası altında harekete geçtikleri, Fahruddevle ve Artuk Bey'in bu olaydan habersiz bulundukları anlaşılmaktadır⁴¹. Zaten içindeki aşırı ulusal duygusu yüzünden Arapların zarar görmesine bir türlü gönlü razı olmayan Fahruddevle, sabah olup da başkumandan sıfatı ile kendisinden habersiz girilen bu harekâtı öğrenince fena halde canı sıkıldı. Artuk Bey'in Türk ordusu ve Türkmenler üzerindeki nüfuzunun derecesini bilen ve bu hareketin onun gizli bir emri veya göz yummasıyla yapılmış olduğuna kanaat getiren Fahruddevle, Artuk Bey'i Sultan nezdinde kötü bir duruma sokmak için ona kurnazca bir teklif yaparak, "*Türkmenlerin Araplardan yağmalanmış oldukları her şeyin Saltanat Dergâhına gönderilmesini*" kendisine bildirmiştir. Türkmenlerin âdetine aykırı olan Fahruddevle'nin bu teklifinin kendi aleyhine kötü düşüncelerle yapıldığını sezen Artuk Bey "*Ben savaş adamıyım, tutsakları hapsedmek ve yağmalanmış şeyleri geri vermek bizim âdetimiz değildir. Biz onları ya azad eder veya satarız*" diyerek onun teklifini reddetmiştir⁴². Biraz önce Arap kanının dökülmesine bir türlü razı olmayan ve bunun sonucu olarak Mervanoğulları'nın yardımına koşmuş bulunan Arap emîri Şerefüddeve ile sulh yapmağa karar veren ve fakat Artuk Bey'in muhalefetiyle karşılaşan Fahruddevle, bu defa Artuk Bey'e, —Şerefüddeve ile sulha razı olma hareketini örtbas etmek için— Türkmenlerin hücumu sebebiyle Âmid kalesine sığınmış bulunan Şerefüddeve'nin yolunu kesmesi ve yakalaması hususunda haber

⁴⁰ Zübdetü'n-nusra, Ebû'l-Fereç, Sibt, göst. yerler; İbn Kalânisi, Ebû Ya'la Hamza, Zeylî Tarih-i Dımyşk (nşr. H. F. Amedros, Beyrut, 1908), s. 118.

⁴¹ İbnü'l-Esir, X, 45; Zübdetü'n-nusra, s. 77.

Zübdetü'n-nusra'nın ifadesine göre, bu harekete sebebiyet verenin Çubuk Bey olduğu anlaşılıyorsa da Artuk Bey'in Türkmenler üzerindeki nüfuzunun çok kuvvetli olduğu düşünülürse, Çubuk Bey'in onun haberi olmaksızın kendi başına böyle bir harekete girişmesine daha az ihtimal veriyoruz.

⁴² . . . وانا صاحب الحرب وليس عادتنا من من يأمره ان يحبه بل يبيعه ويطلقه
Sibt, XII, 56a; M. H. Yinanç, s. 140.

gönderip "Onu yakaladığı takdirde Sultana büyük hizmet etmiş olacağını" da ayrıca bildirdi. *Ve bu suretle ileride ortaya çıkması muhtemel olan "Sultan aleyhine Araplarla savaştan kaçınma" gibi herhangi bir sorumluluk karşısında kendisini kurtarmış olacaktı.* Fahruddevle'nin bu tekli-finin de mahiyetini anlamış bulunan Artuk Bey, onun bu emrini de yerine getirmemiştir⁴³.

Türk ordusu kumandanları arasındaki bu anlaşmazlık olaylarını yakından takip eden ve Âmid'te pek sıkışık bir duruma düşmüş bulunan kurnaz Arap emîri Şerefüddeve söz konusu anlaşmazlıktan istifade etmek suretiyle kuşatmadan kurtulma yollarını aramağa başladı. Âmid kuşatmasını idare eden ve çıkış yollarının korumasını üzerine almış bulunan Artuk Bey ile⁴⁴ temasa geçmeğe muvaffak oldu. Soyca bir Arap olan Fahruddevle'nin tahakküm ve emri altında bulunmaktan hoşlanmıyan ve onun, kendi hakkında iyi niyetler beslemediğine birçok denemeler sonunda katî olarak artık inanmış bulunan Artuk Bey, ona kızmış, Âmid kalesinde kuşatılmış ve sonunun ne olacağını iyice anlayan Şerefüddeve'nin kendisine başvurması üzerine⁴⁵ "Bir miktar mal ve para karşılığı onun, ülkesine geri dönmesini sağlamıştır" (477 Rebiülevvel=1084 Ağustos)⁴⁶. Bu olaydan üç gün sonra Artuk Bey, beraberinde bulunan Türkmenlerle birlikte savaşa devamdan vazgeçerek Sincar'a çekildi⁴⁷. Diğer taraf-tan kuşatmadan kurtulmuş olan Şerefüddeve Rakka'ya gitmiş ve Sincar'da bulunan Artuk Bey'e söz verdiği mal ve parayı göndermiştir.

Artuk Bey'in Âmid'te kuşatılmış Şerefüddeve'nin kurtulmasını sağladığını öğrenen Fahruddevle, Sultan katında önemli bir mevkii

⁴³ Zübdetü'n-nusra, s. 77; M. H. Yınanç, s. 141.

⁴⁴ İbnü'l-Esir, X, 45.

⁴⁵ Prof. M. H. Yınanç, Artuk Bey'in Âmid'de mahsur bulunan Şerefüddeve'ye "mal ve para mukabilinde muhasaradan hurucunu temin edeceği" teklifinde bulunmuş olduğunu söylüyorsa da (s. 141) kaynakların ifadesinden açık ve kesin bir surette teklifin, Artuk Bey tarafından değil bilâkis sıkışık bir durumda olan Şerefüddeve tarafından yapılmış olduğu anlaşılıyor. Bu hususta bk. İbnü'l-Esir, X, 45; Zübdetü'n-nusra, s. 76; Sıbt, XII, 56a; İkd, XXI, 248b-249b; Ebû'l-Fereç, I, 329-330.

⁴⁶ İbnü'l-Esir, X, 45; Ebû'l-Fereç, I, 332; Sıbt, XII, 56a; M. H. Yınanç, s. 141.

⁴⁷ ففضب ارتق بك ورحل من وقته وذلك في يوم الثالث من الوقعة تبعه أكثر التركان وقصد سنجار
Sıbt, XII, 56a.

bulunan Artuk Bey'i küçük düşürmek için büyük bir fırsat elde ederek derhal durumdan Sultanı haberdar etmiş, Musûl ve Elcezire hâkimi olan, tâ Sultan Alp Arslan zamanından beri imparatorluğun tâbilerinden bulunan Şerefüddeve'nin, Mervanoğlu ile birlikte İmparatorluk ordularına karşı geldiğini ve aynı zamanda Artuk Bey'in de onunla anlaşıp onu kuşatmadan kurtardığını, ordugâhtan ayrılıp Mervanoğullariyle savaşa devam etmediğini anlatmıştır⁴⁸. Büyük Sultan, gerek babası Alp Arslan'ın ve gerekse kendisinin değerli bir kumandanı olan, İmparatorluğa birçok büyük hizmetlerde bulunan Artuk Bey'in aleyhindeki Fahruddevle'nin bu şikâyetini kabul etmemekle birlikte ona şüpheli nazarlara bakmağa başladı⁴⁹. Diğer taraftan emrindeki Türkmenlerle birlikte Sincar'a çekilmiş olan Artuk Bey, Fahruddevle tarafından kendi aleyhine Sultan nezdinde yapılan bütün suçlandırmaların doğru olmadığını, gerçek durumu anlatmak ve aynı zamanda da Şerefüddeve için şefâatta bulunmak maksadiyle İsfahan'a Sultanın sarayına gitme hazırlıklarına girişmişti. Fakat tam bu sırada İmparatorluk ordularına karşı gelmiş bulunan Şerefüddeve'ye sonderece kızan Sultan Melikşah, onun sahip bulunduğu Musûl, Elcezire ve Halep bölgelerini Fahruddevle'nin oğlu Amidüddeve'ye ıktâ etmiş (H. 477=1084-1085) ve kendisine yardımcı olarak ta emîr Kasimüddeve Aksungur ile Saduddevle Gevherayin'in yardımcısı ve Arap Irak'ı askerlerinin kumandanı Hâcib Humar Tekin Savab'ı vermiştir⁵⁰. Aynı zamanda Sultanın gitmek üzere bulunan Artuk Bey'e de kuvvetleriyle birlikte Amidüddeve'ye katılması hususunda emir göndermiştir. Bunun üzerine İsfahan'a gitmekten vazgeçen Artuk Bey gecikmeden Amidüddeve'nin yanına gelerek Musûl kuşatmasına katılmıştır⁵¹. Musûl, bütün Türk askerleri tarafından şiddetle sarılmıştı. Başkumandan Amidüddeve'nin mahsurlara karşı "karşı koymayı bırakıp Sultana itaat etmelerini ve savunmaya devam edecek olurlarsa sonlarının çok fena olacağını" bildirmesi üzerine kuşatılmış olanlar karşı koymaktan vazgeçmişler ve derhal şehri teslim

⁴⁸ Sibt, XII, 59b; M. H. Yinanç, s. 143.

⁴⁹ M. H. Yinanç, s. 144.

⁵⁰ İbnü'l-Esir, X, 46; Zübdetü'n-nusra, s. 78; M. H. Yinanç, s. 144; İ. Kafesoğlu, s. 56.

⁵¹ Yukarıda göst. yerler; Makdisî, I, 24; Kitabü'l-iber, V, 210. Son iki eserde Musûl kuşatmasına Fahruddevle'nin tâyin edilmiş olduğu zikredilmişse de diğer kaynaklarda oğlu Amidüddeve'nin tâyin edilmiş olduğu kayıtlıdır.

etmişlerdir⁵². Diğer taraftan Sultan Melikşah da bizzat bir ordu ile beraber Şerefüddevl'e'nin bütün memleketlerini elinden almak maksadiyle Musûl'e kadar gelmişti. Fakat bu tam bu sıralarda kardeşi Tekiş'in Horasan'da kendine karşı ayaklandığı haberini alması üzerine Şerefüddevl'e'ye gene eski ülkesini verip buradan ayrılmıştır (477 H. = 1084)⁵³. Musûl kuşatılmasına katılmış bulunan Artuk Bey, Porsuk, Bozan ve Kumaç gibi büyük emirlerle birlikte Sultanın maiyetinde olarak Horasan'a gitmiş ve Venç kalesinde kardeşine karşı isyan etmiş bulunan Tekiş'in, adı geçen kalede yenilgi ile biten kuşatılma savaşına katılmıştır⁵⁴.

Artuk Bey'in Suriye Selçuklu Sultanı Tutuş'un hizmetine girmesi :

Yukarıda anlatıldığı üzere Artuk Bey, 1063 yılında, Azerbaycan'da, beraberindeki Türkmen kuvvetleri ile birlikte Sultan Alp Arslan'ın maiyyetine girerek ona önemli hizmetler yapmıştır. Fakat Diyarbekir'in fethi hareketi sırasında Fahruddevl'e'ye, çevirdiği entrikalardan dolayı kızarak Âmid'de kuşatılmış bulunan Şerefüddevl'e'yi serbest bırakması, Sultan Melikşah'ın kendisine olan güven ve iyi niyetlerinin bozulmasına sebep olmuştur. İşte bundan sonra Sultan ile arası bir türlü düzelmemiş bulunan Artuk Bey, Horasan'dan döndükten sonra imparatorluğa yapmış olduğu değerli hizmetlere karşılık kendisine hiçbir karşılığın verilmemesine gücenerek daha önce kendisine ıktâ edilmiş bulunan Hulvan bölgesine çekilmiş, bu arada Sultana ait birkaç çiftliği de yağma ettikten sonra bütün kuvvetleriyle Hapur ırmağı kenarında karargâhını kurmuştur⁵⁵. Yukarıda anlatılan sebeplerle Sultan Melikşah'ın bir daha teveccühünü kazanamayacağına katı kanaat getiren Artuk Bey, onun hizmetinden

فَارَ عَمِيدَ الدَّوْلَةِ حَتَّى وَصَلَ إِلَى الْمَوْصِلِ فَارْسَلَ إِلَى أَهْلِهَا يُشِيرُ عَلَيْهِمْ بِطَاعَةِ السُّلْطَانِ
وَتَرَكَ عَصِيَّانَهُ فَفَتَحُوا الْبَلَدَ
İbnü'l-Esir, X, 46; M. H. Yınanç, s. 144.

Halbuki aynı müellifin "Musûl Atabegleri Tarihi" adlı eserinde Musûl'de bulunan mahsurlara, teslim olmaları hususunda Artuk Bey tarafından teklif yapılmış olduğu kaydedilmiştir. Bk. Tarihü'd-devleti'l-Atabekiyye-i Mülûki'l-Musûl (Historiens Orientaux, tome II, Paris 1886), s. 13-14. Fakat bununla beraber Sultan Melikşah tarafından başkumandan olarak Amidüddevl'e'nin tâyin edilmiş olması dolayısıyla ikinci mevkide kalan Artuk Bey'in daha az salâhiyet sahibi olacağı tabiidir. Bu itibarla böyle bir emri veremeyeceği kanaatındayız.

⁵² İbnü'l-Esir, X, 46; Zübdetü'n-nusra, s. 78.

⁵³ Sıbt, XII, 59b; M. H. Yınanç, s. 146.

⁵⁴ Sıbt, XII, 59b-60a; M. H. Yınanç, s. 152.

ayrılmayı kendisi için uygun bularak Suriye Selçuklu Sultanı Tacüddevle Tutuş'un hizmetine girmiştir. Tutuş ona derhal Kudüs ve havalisini ıkta etmiştir (477 sonları=1085-1086) ⁵⁶. Artuk Bey, Kudüs'e gittiği zaman orada Suriye fatihi Emîr Atsız'ın valisi Turmuş bulunuyordu. Turmuş ile yapılan müzakere sonunda Artuk Bey, Kudüs'ü ondan teslim aldı. Bunun üzerine Emîr Atsız'ın dayısı, karısı ve kızı buradan ayrılarak Şam'a gitmişler ve oradan da Bağdad'a yollanmışlardır. Bir müddet sonra Artuk Bey'e, Kudüs'e ilâveten Serhad şehri de Tutuş tarafından ıkta olarak verilmiştir ⁵⁷.

Tutuş, Artuk ve Şerefüddevle ittifakı:

Anadolu fâtihi Süleyman Şah'ın, Antakya bölgesine yönelmesi üzerine Mustûl, Halep ve havalisindeki hâkimiyetinin tehlikeye düştüğünü gören Şerefüddevle, Süleyman Şah'a karşı, Melikşah'tan ayrılarak Tutuş'un hizmetine girmiş bulunan Artuk Bey ile birleşmek için derhal teşebbüse geçti. Gerek Sultan Melikşah'a olan kırgınlığı ve gerekse Anadolu fütuhâtından alınmasında başlıca rolü oynamış bulunan Süleyman Şah'a karşı beslediği aşırı kinî yüzünden Artuk Bey, Şerefüddevle ile birleşmeye karar vermiştir. Aralarında yapılan anlaşmaya göre, *Şerefüddevle de Artuk Bey gibi Melikşah'tan ayrılacak, Tutuş'u Büyük Sultan olarak tanıyacak ve nihayet en önemli karar olarak Bağdad halifeliğinden ilgiyi kesip şîî Mısır halifesi el-Mustansır'a bağlanacaklardı* ⁵⁸. Böylece şîî Mısır halifeliğine bağlı ve Melikşah imparatorluğuna karşı, onunla mücadele edebilecek büyük bir siyasî kuvvet vücuda getirilecekti. Bu kararlarını kuvveden fiile çıkarmak maksadıyla bir taraftan Tutuş'a durum arzederken diğer taraftan Şerefüddevle amcası Mukbil b. Bedran'ı Mısır'a gönderip Irak, Cezire ve

⁵⁶ Kudüs'ün Artuk Bey'e ıkta tarihi Sibt ve M. H. Yinanç'ta H. 475 (1082) olarak gösterilmektedir. Bu tarih bizce doğru görülmüyor. Çünkü Artuk Bey, Sultan Melikşah'ın emri ile Âmid kuşatmasına katıldıktan (H. 477=1084) ve Fahruddevle ile arasının açılması yüzünden, Âmid'de mahsur bulunan Şerefüddevle'yi serbest bıraktıktan (H. 477=1084) ve netice itibariyle kendisi ile Sultanın arası açılıp bir daha onun itimadını kazanamayacağına kanaat getirdikten sonradır ki Suriye'ye gidip Sultan Tutuş'un hizmetine girmiştir (bk. İbnü'l-Esir, X, 50; Ebû'l-Ferec, I, 333; İkd, XXI, 260b-261b; Müferricü'l-Kürub, s. 15-16). Ancak Artuk Bey'e, Tutuş'un hizmetine girdikten sonra Kudüs ve bir müddet sonra da Sarhad şehri ıkta edilmiştir.

⁵⁷ Sibt, XII, 48a; M. H. Yinanç, s. 114-115; İ. Kafesoğlu, s. 89.

⁵⁸ Sibt, XII, 59b; M. H. Yinanç, s. 152.

Şam ülkelerini fethetmek niyetinde olduklarını, bunun için de askere ihtiyaçları bulunduğunu halifeye bildirdi. Şerefüddevlé'nin bu teklifi, halife ve veziri Emîrü'l-Cüyûş Bedrülcemali tarafından sevinçle karşılandı. Bedrülcemali, durumu daha iyi tetkik ettirmek üzere oğlu ile birlikte bir müzakere heyetini Şam'a gönderdi⁵⁹. Şam'a gelen bu heyet, orada birkaç gün kaldıktan ve Tutuş ile müzakerelerde bulunduktan sonra tatbik mevkiine konacak kararlar almak üzere Karkisiya'da bulunan Artuk Bey ile Haleb'te bulunan Şerefüddevlé'yi çağırarak üzere Mukbil b. Bedran'ı gönderdiler. Fakat Mukbil, Haleb'e geldiği zaman, Süleyman Şah ile Antakya yakınlarında yapılan bir savaşta, ordusunda Türkmen askerleri ile birlikte bulunan Çubuk Bey'in Süleyman Şah tarafından geçmesi neticesinde fena halde bozulan Şerefüddevlé'nin yakalanıp⁶⁰ öldürülmüş olduğunu öğrendi (24 Safer 478=20 Haziran 1085)⁶¹. Bundan sonra Halep'ten derhal Karsikiya'ya Artuk Bey'in yanına gelen Mukbil, ona durumu anlattıktan sonra "Şam'a gidip müzakerelere katılması gerektiğini" kendisine bildirdi. Sıbt ibn el-Cevzi'nin ifadesinden anlaşıldığına göre Artuk Bey, Mukbil'in bu teklifine icabet etmeyerek Şam'a gitmemiştir. Fakat bununla beraber Mukbil'e "*Cezire'de kalacağını ve buradan Türkmenleri Büyük Selçuklu İmparatorluğuna karşı ayaklandıracağını ve onların bulundukları memleketleri bırakıp Suriye'ye göç etmelerini sağlayacağını*" vaad etmişti⁶². Anlaşılabileceği üzere gerek Şerefüddevlé'nin katledilmesi ve gerekse Artuk Bey'in bu ittifaka tam mânâsı ile bağlanmaması sebebiyle *mânen Fatımî hilâfetine bağlı yeni bir Selçuklu İmparatorluğu kurma tasavvuru gerçekleşmemiştir*. Kaynaklarda herhangi bir açıklama yoksa da olayların akışından Artuk Bey'in, adı geçen ittifaka lâkayt kaldığı anlaşıyor. Çünkü o, Şerefüddevlé'nin Süleyman Şah'a karşı yaptığı savaşa katılmamıştır. Bunun sebebi kaynaklarda açıklanmıyor. Ancak Şerefüddevlé'nin yanında çarpışan Türkmen emîri Çubuk Bey de sonradan Süleyman Şah tarafına geçmiş ve Şerefüddevlé'nin yenilmesini kolaylaştırmıştır.

Sultan Tutuş'un, bu ittifakı ne dereceye kadar benimsediği ve Mısır heyetiyle yapılan müzakerelerin ne duruma gelmiş bulunduğu

⁵⁹ Sıbt, XII, 59b; M. H. Yımanç, s. 153.

⁶⁰ İbnü'l-Esir, X, 47; İ. Kafesoğlu, s. 87.

⁶¹ Sıbt, XII, 59b.

⁶² . . . جمع بارتق فوعده بانفساد التركان لتلك الدولة ونقلهم الى الشام واقام ارتق بالجزيرة
Sıbt, XII, 59b-60a.

hususunda yine kaynaklarda bilgi verilmiyor. Yalnız ortada bizce tesbit edilebilen bir gerçek varsa o da söz konusu birleşmenin yapılamamış olmasıdır.

Artuk Bey'in Diyarbekir bölgesini ele geçirme teşebbüsü :

Yukarıda söylendiği gibi bu sırada Karsikiya'da bulunan Artuk Bey, kumandası altında bulunan bütün Türkmenleri toplayarak Diyarbekir bölgesini ele geçirmeğe karar vermiş ve bu maksatla yaptığı hazırlıkları bitirip harekete geçmişti. Artuk Bey'in bu hareketini haber alan ve bu sıralarda Meyyafarikin kuşatması ile meşgûl bulunan Fahruddevle, çabucak Âmid'e gelmiş ve burada Artuk Bey'in herhangi bir hücumuna karşı savunma tedbirleri almağa başlamıştır⁶³. İşte tam bu esnada Melikşah, kendisine kırıncı olan bu eski kumandanına iki asilzâde ile *hil'at*, *ferman* ve *armağanlar* göndermiştir. Melikşah, böylece Artuk Bey'in gönlünü almak ve onun herhangi bir gâile çıkarmasını önlemek istiyordu. Artuk Bey, gelen *hil'at* ve armağanları kabul etmemek suretiyle⁶⁴ Sultana karşı olan kızgınlık ve itaatsizliğini açıkça göstermiştir.

Sıbt ibn el-Cevzi'nin bize verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre Sultan Tutuş'un hizmetine geçmiş bulunan Artuk Bey, Diyarbekir ülkesini ele geçirmek için hazırlıklara girişmiş ve harekete de geçmiştir. Fakat Artuk Bey bu teşebbüs için yalnız başına mı karar vermiştir? Bu teşebbüsün, yukarıda anlatmış olduğumuz ittifakla ne dereceye kadar ilişkisi vardır? Sultan Tutuş'un, onun bu teşebbüsündeki rolü veya bu hususta gizli veya aşikâr verilmiş bir emri var mıdır? İşte bütün bu hususlar bizce karanlık kalmakta ve elimizdeki kaynaklar da bilgi vermemektedirler. *Fakat bütün bununla birlikte Artuk Bey'in, emrinde çalıştığı Sultan Tutuş'un haberi olmaksızın böyle önemli bir harekete girişeceğine az ihtimal veriyoruz.* Artuk Bey'in bu son hareketi ile onun kendisi hakkında, esasen şüpheli olan olduğu duygu ve düşüncelerini katî bir şekilde öğrenmiş olan Sultan, Irak ve Cezire'deki emirlerine Artuk Bey'in hareketlerinin gözden uzak tutulma-

63 . . . وورد الخبر بمسير ارتق بك من حلوان والخليل وكانت اقطاعه طالما الجزيرة والشام ورجع ابن جهر الى آمد متحصناً بها لخوفه من ارتق بك. Sıbt, XII, 59b; M. H. Yınanç, s. 153.

64 Sıbt, XII, 59b; Ebû'l-Ferec, I, 332; M. H. Yınanç, İ. Kafesoğlu, göst. yerler. Ebû'l-Ferec, bu hediyelerin bir şahane *hil'at*, bir at, bir ferman ve 5000 dinardan ibaret olduğunu yazmaktadır.

masına dikkat edilmesini emretmiştir. Bu maksatla Diyarbekir ve Elcezire'de bulunan Saduddevle Gevherayin, Kara Tekin ve Anuş Tekin, Artuk Bey'in hareketlerini kontrol ve icabında onu tedible vazifelendirilmişlerdir⁶⁵. Bunun üzerine derhal harekete geçen emirler Artuk Bey'e "eğer âsi isen sana karşı yürüyeceğiz, yoksa bizimle beraber Sultanın hizmetinde birleşmeni istiyoruz"⁶⁶ diye haber gönderdikten başka Artuk Bey'in maiyetinde bulunan bütün Türkmen beylerine haberler göndererek "devlete isyan etmiş bir kumandanın hizmetinden çıkmalarını, Sultana itaat etmelerini" bildirmişlerdir. Diğer taraftan Artuk Bey'in kumandası altındaki Türkmenlerin büyük bir kısmı kendisinden ayrılmış ve sadece yanında kendi yakınları ve oymağı kalmıştır⁶⁷. Bu durum karşısında küçük maiyyeti ile Sultan tarafından kendisine karşı gönderilen emirlere karşı duramayacağını anlayan Artuk Bey, onlara gönderdiği cevapta "Sultana karşı daima itaatkâr olduğunu, yalnız Şerefüddevlê'yi Âmid'den kurtarması sebebiyle Fahruddevle'nin, kendisi hakkında Sultana mubalâğalı şikâyet ve tahriklerinden dolayı Sultanın kendi hakkındaki kaybolan itimadını bir daha kazanamadığını ve bu bakımdan da kendisini emniyette hissedemediğini" bildiriyordu⁶⁸. Artuk Bey, adı geçen emirlerin Sultanın hizmetinde kendileri ile birleşme tekliflerine red cevabı vermemekle beraber onlarla birleşmemiş "Haleb'e giderek Süleyman Şah'a karşı koyacağını ve bu sebeplerden dolayı da kendileri ile işbirliği yapamayacağını" bildirmiştir⁶⁹. Diyarbekir ülkesini, kendi ikta sahası yapmak maksadı ile fethetme emellerini de Sultanın aldığı yerinde tedbirler sayesinde gerçekleştiremeyen Artuk Bey, bundan sonra Sultana yaptığı bu kadar hizmetlere karşılık kendisine büyük bir ülkenin ikta edilmemiş olmasına kızarak Elcezire'ye çekilmiş ve Filaretos'un hâkimiyetinde bulunan Antakya bölgesini fethedip burasını kendisine ikta bölgesi yapmak niyetinde bulunduğu bir sırada

⁶⁵ Sibî, XII, 60a; M. H. Yınanç, İ. Kafesoğlu, göst. yerler.

⁶⁶ وكانه جماعة من عسكر السلطان يديار بكر منهم الكوهرايين و قراتكين و انوشتكين
فراسلوه و قربوه منه و قالوا ان كنت عاصياً سرنا اليك و ان كنت طاعياً فنحب ان يجمع
على خدمة السلطان Sibî, XII, 60a; M. H. Yınanç, s. 153.

⁶⁷ Sibî, XII, 60a; M. H. Yınanç, s. 154.

⁶⁸ . . . واما الجواب اني سامع مطيع غير ان ابن جهير جعل في نفس السلطان اني
خلصت بن قريش من آمد و قد تشوشت نيته و ما امن على نفسي منه Sibî, XII, 60a; M. H. Yınanç, s. 154.

⁶⁹ Sibî, XII, 60a; Ebû'l-Fereç, I, 332; M. H. Yınanç, s. 154.

buranın, Süleyman Şah tarafından zaptedilmiş olduğunu öğrenince pek fazla canı sıkılmış ve netice olarak bu hal, onun, Süleyman Şah'a karşı eskiden beri içinde sakladığı kin ve düşmanlığın bir kat daha artmasına sebebiyet vermiştir⁷⁰.

Artuk Bey'in Süleyman Şah-Tutuş savaşına katılışı :

Süleyman Şah, Musûl ve Halep havalisi hâkimi Şerefüddeve'nin yenilme ve öldürülmesi ile biten savaştan sonra Suriye'nin en önemli şehri olan Haleb'i de almak niyetinde idi. Bu maksatla şehrin kumandanı İbnü'l-Huteytî'l-Abbasi'ye haber göndererek (H. 479=1086) şehri kendisine teslim etmesini bildirdi. İbnü'l-Huteytî, şehri Süleyman Şah'a vermek istemiyordu. O, "şehrin teslimi hususunda Sultan Melikşah'a haber gönderdiğini, ancak ondan emir aldıktan sonra şehri teslim edebileceğini, haber gelinceye kadar da kendisine mühlet verilmesini" Süleyman Şah'a bildirmiş ve ayrıca bir miktar para da göndermişti. Fakat aynı zamanda İbnü'l-Huteytî Dımeşk'ta bulunan Tutuş'a "Haleb'i kendisine vereceğini, süratle şehre gelip teslim almasını" bildirmişti⁷¹. Bunun üzerine Tutuş, bir taraftan kuvvetlerini topluyor, diğer taraftan da Süleyman Şah'ın kumandanlarını gizlice tehdit etmek suretiyle elde etmeğe çalışıyordu⁷². Artuk Bey de yukarıda anlattığımız sebepler yüzünden gerek Sultana ve gerekse Süleyman Şah'a dargın bulunduğundan, esasen hizmetinde bulunduğu Sultan Tutuş'un yanında yer aldı. Tutuş, Artuk Bey ile birlikte Halep üzerine yürüdü. Diğer taraftan Süleyman Şah da harekete geçmişti. İki taraf kuvvetleri bir şehir vakti birbirine yaklaşır yaklaşmaz Süleyman Şah, Tutuş kuvvetlerine karşı hücumla geçti ise de önemli bir başarı kazanamadı. Bütün kaynakların hep birlikte kaydettiği olduklarına göre, savaşın en kızgın anlarında "*Katıldığı bütün savaşlarda zafer mutlaka kendisinin olmuş olan*" Artuk Bey'in⁷³ mahirane hareketi, cesurane çarpışması ve nihayet savaş tekniğine sonderece vakıf,

⁷⁰ M. H. Yınanç, s. 154; İ. Kafesoğlu, s. 89.

⁷¹ İbnü'l-Esir, X, 50; İkd, XII, 260b-261a; Müferricü'l-Kürûb, s. 15-16; İ. Kafesoğlu, s. 87.

⁷² Aksarayî, Kerimüddin, Müsameretü'l-ahbar ve Müsayeretü'l-ahyar (nşr. O. Turan, Ankara 1944), s. 20; İ. Kafesoğlu, s. 88.

⁷³ İbnü'l-Esir, X, 50; İkd, وكان الظفر له . . . وكان منصوراً لم يشهد حرباً الا وكان الظفر له XII, 261a.

*tecrübeli bir kumandan olması sebebiyle*⁷⁴ Süleyman Şah'ın ordusu katî bir bozguna uğradı. Ordusunun dağılmasına rağmen çarpışmanın son dakikalarına kadar merkez hattında kahramanca dövülmüş olan ve sonunda çok tehlikeli bir duruma düşen ve durumunu artık düzeltmeyeceğini anlayan ünlü Anadolu fâtihi, içine düştüğü bu feci akıbeti gururuna yediremiyerek yanında taşıdığı bir bıçakla intihar etmiştir (18 Safer 479=5 Haziran 1086). Süleyman Şah'ın dağılan ordusunu Tutuş derhal bir araya getirerek Halep üzerine yürümüştür⁷⁵.

Tutuş, Süleyman Şah'ın yenilgisi ve intihariyle biten bu acıklı savaştan sonra Halep hâkimi İbnü'l-Huteytfi'ye haber göndererek şehrin derhal teslimini istedi. İbnü'l-Huteytfi, biraz önce Süleyman Şah'a kullandığı ve muvaffak olduğu siyaseti Tutuş'a da tatbik etmek istiyordu. Bu maksadla o, "şehri Büyük Sultana teslim edeceğini" bildirerek Tutuş'un teklifini reddetmiştir. Halep hâkiminin çevirdiği politikayı anlamakta gecikmiyen Tutuş, hemen Halep üzerine yürüyerek yanında bulunan Artuk Bey ile birlikte şehri kuşatmaya başladı. İbnü'l-Huteytfi savunma için şehrin burçlarını ayrı ayrı şehrin ileri gelenlerine vermişti⁷⁶. Burçlardan birinin savunmasını, vaktiyle kendisinin azarlamış ve bu yüzden aralarının açık bulunduğu İbnü'r-Ra'va adında birisi yapıyordu. İbnü'r-Rava'nın ihneti yüzünden Tutuş şehri kolayca ele geçirdi (26 Rebiülevvel 479=12 Temmuz 1086)⁷⁷. Biraz sonra İbnü'l-Huteytfi yakalanmışsa da Artuk Bey'in Tutuş nezdinde şefaati sayesinde⁷⁸ ölümden kurtulmuştur. Şehrin alınmasına rağmen Salim b. Bedran'ın 17 gün sıkıca savunduğu kale alınamamıştı. Tam bu sıralarda Süleyman Şah'ın ölümünü öğrenmiş olan büyük Sultan Melikşah'ın bizzat gelmekte olduğu haberi alındı. Melikşah, Anadolu'nun açılmasında çok büyük başarılar kazanmış olan Süleyman Şah'ın ölümüne çok üzülmüş ve bu yüzden Tutuş'a

⁷⁴ İbnü'l-Esir, X, 50; ... حضره معه هذه الحرب فأبلى فيها بلاء حسنًا رأى العسكران ، فدر ارتق عسكر تاج الدولة احسن تدبير

⁷⁵ İbnü'l-Esir, X, 50; Ebû'l-Fereç, I, 333; İbnü'l-Adim, II, 96-97; Sibt, XII, 65a; Ebû'l-Fida, Melikü'l-Müeyyed İmadüddin, Kitabü'l-muhtasar fî ahbar-i beşer (İstanbul 1286), II, 197; İ. Kafesoğlu, s. 90.

⁷⁶ İbnü'l-Esir, I. Kafesoğlu, göst. yerler.

⁷⁷ İ. Kafesoğlu, s. 90.

⁷⁸ İbnü'l-Esir, X, 50.

sonderece kızmıştı⁷⁹. Yanında değerli kumandanlardan Borsuk, Bozan ve diğer bazı emirler olduğu halde H. 479 cumadelâhire (1086 Eylül) tarihinde İsfahan'dan hareketle yolu üzerinde bulunan bütün kale ve şehirleri ele geçire geçire⁸⁰ Fırat'ı geçmiş, Haleb'e yaklaşmak üzere idi. Bunun üzerine Tutuş yanında Artuk Bey olduğu halde çabucak buradan ayrılp çöl yoluyla Dımişk'a gitmiştir. *Tolda gözü hiçbir şeyden yılmayan Artuk Bey, Büyük Sultana bile karşı koymak cesaretini göstererek "Büyük Sultanın ordusu buraya gelir gelmez hemen hücum edelim, çünkü onun asker ve hayvanları İsfahan gibi çok uzak yerlerden gelmeleri sebebiyle çok yorgundur, bu bakımdan bizim taze kuvvetlerimize karşı koyacak kuvvet ve kudrete sahip değillerdir. Eğer biz onlara derhal hücum edecek olursak mutlaka zaferi kazanırız"* diyerek Tutuş'u mütemadiyen Melikşah'a karşı hücumu teşvik ediyordu⁸¹. Fakat Tutuş, Artuk Bey'in bu teklifini yerinde bulmamış ve *"Ben gölgesine sığındığım kardeşimin şeref ve kudretini düşürmek istemem, eğer bunu yapacak olursam her şeyden önce ben küçük düşmüş olurum"*⁸² diyerek Artuk Bey'in teklifini reddetmişti. Haleb'e kadar gelmiş olan Sultan, Artuk Bey ile birlikte Dımişk'a çekilmiş bulunan Tutuş'u takibetmemiştir⁸³.

Ölümü :

Artuk Bey son olarak katıldığı ve Süleyman Şah'ın ölümüyle biten savaştan başka hiçbir askerî harekâta katılmamış, kendisine Tutuş tarafından iktâ edilmiş bulunan Kudüs'e çekilmiş (1086) ve ömrünün son günlerini burada "Mihrab-ı Davud aleyhissellâm"da geçirmiştir⁸⁴.

Elimizde bulunan kaynaklarda Artuk Bey'in Kudüs'teki faaliyetleri hakkında geniş bilgiler bulunmamakla beraber onun Hazret-i

⁷⁹ Aksarayî, s. 21; İ. Kafesoğlu, s. 91.

⁸⁰ Bu hususta geniş bilgi için bk. İbnü'l-Esir, X, 51; Müferricü'l-Kürûb, s. 18; İ. Kafesoğlu, s. 91 v.d.

⁸¹ . . . ومعه ارتق فأشار بكبس عسكر السلطان وقال انهم وصلوا وهم ودواهم . . . من التعب ماليس عندهم معه امتناع ولو فعل لفقر بهم . . . İbnü'l-Esir, X, 51; Müferricü'l-Kürûb, s. 18.

⁸² . . . فقال لا اكمر جاء أخى الذى انا مستظل بظله فانه يعود بالوهن على اولاء . . . göst. yerler.

⁸³ Sultan Melikşah'ın bu sıralardaki hareketi için bk. İ. Kafesoğlu, s. 92 v.d.

⁸⁴ Sıbt, XII, 64a.

İsa'nın kabrini vergiye tâbi tuttuğu ve herbir ziyaretçi için bir altın vergi koymuş bulunduğu anlaşılmaktadır⁸⁵.

Artuk Bey, beş yıl Kudüs'te valilik yaptıktan sonra nihayet H. 484 (1091) yılında, 23 yıl (1063-1086) gibi uzun bir zaman durup dinlenmeden savaştan savaşa koşmanın yorgunluğu içinde hayata veda etmiştir⁸⁶. Artuk Bey'in ölümünden sonra Kudüs, Mısırlı vezir Efdal tarafından alınincaya kadar oğulları Sökmen ile İlğazi tarafından birlikte idare edilecektir.

Artuk Bey, hayatı boyunca girişmiş olduğu savaşlarda hiç yenilmemiş olduğundan "na-mağlûb" ünvanını almağa lâyık bir kumandandır. Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nun Büyük Sultanı Melikşah'a karşı isyan etmesi ve onunla savaşa girişmek istemesi, onun cesareti ve hiçbir şeyden yılmayan bir kimse olması hususunda yeter derecede bilgi verir kanaatindeyiz. Biz onu, Anadolu'nun Türkleşmesini sağlayan Malazgirt savaşına katılmasından itibaren tanıyoruz. Onun, Anadolu'nun açılmasındaki önemli başarılarından yukarıda bahsedilmişti. O, Selçuk İmparatorluğu için önemli ve merkezi durumda bir ülke olan ve Mervanoğulları ailesinin hâkimiyetinde bulunan Diyarbekir bölgesinin Selçuklu devletinin sınırları içine alınması harekâtına katıldıktan başka uzun yıllar sürekli ayaklanmalarla Abbasi halifeliğini uğraştırmış olan Ahse ve Bahreyn Karmatilerini kısa bir zamanda itaat altına almayı başarmıştır.

Bu büyük kumandanın, Melikşah'a kırgın ve kızgın olması, bu hükümdarın kendi meziyetlerini lâıkiyle takdir edememiş olduğuna kani bulunması ile ilgilidir. Eski tarih yazarları onun, mükemmel bir savaş adamı olduğu kadar da temiz yürekli ve merhametli bir insan olduğunu söylerler.

Gerçekten Artuk Bey'in, imparatorluk için yapmış olduğu görevlerin bir muhasebesi yapılacak olursa Sultan Melikşah'ın ona karşı tutum ve davranışlarının hiç te yerinde olmadığı sonucuna kolaylıkla varılabilir. Fakat neden Sultan Melikşah, devletin bu kahraman ve tecrübeli askerine

⁸⁵ Süryani Mihail vekâynamesi (TTK. Kitaplığı henüz yayınlanmamıştır. Türkçe tercümesi H. D. Andreasyan, Ermenice metin), kısım: II; Türk Fütûhatı Tarihi (Tarih Semineri Dergisi, İstanbul 1937, türkçe terc. H. D. Andreasyan, 1944), s. 186-187. Burada Artuklulardan "İskit" diye bahsedilmektedir.

⁸⁶ İkd, III, 260b.

aktif bir rol oynayabileceği bir ülke ıkta etmeyip bilâkis Hulvan gibi hiç de önemli olmayan bir bölge vermiştir? Anadolu'da, Türk kuvvetleriyle Sapanca dağlarına kadar ilerlemek suretiyle çok başarılı fetih savaşları yapmasına rağmen niçin bu görevden geri alınmıştır? Malesef elimizde bulunan kaynaklar bu soruların karşılıklarını kesin bir surette açıklayacak durumda değildir.

Türk Tarih Kurumu